

УДК 94(477)''161/179''

І. І. Кривошея

доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії культури та методики навчання гуманітарних дисциплін
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

НЕУРЯДОВА СТАРШИНА ГЕТЬМАНЩИНИ XVII – XVIII СТ. У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

© Кривошея І.І., 2015

<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.34419>

Розглядається внесок сучасної української історіографії в дослідженні проблем історії неурядової старшини Гетьманщини XVII–XVIII ст. Аналізуються публікації вчених, що вивчали певні аспекти історії різних рангів та прототипу неурядової старшини XVI–XVIII ст.

Ключові слова: неурядова старшина, значне товариство військове, бунчуковий товариш, значковий товариш, військовий товариш, історіографія, Гетьманщина.

Рассматривается вклад современной украинской историографии в исследование проблем истории неурядовой старшины Гетманщины XVII–XVIII вв. Анализируются публикации ученых, изучавших некоторые аспекты истории разных рангов и прототипа неурядовой старшины XVI–XVIII вв.

Ключевые слова: неправительственная старшина, знатное товарищество войсковое, бунчуковий товариш, значковий товариш, войскової товариш, историография, Гетманщина.

Kryvosheya I.I. NEURYADOVA STARSHYNA OF THE COSSACK HETMANATE OF THE XVII–XVIII CENTURIES IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

A contribution of modern Ukrainian historiography to study the problems of history of the Neuryadova Starshyna of the Cossack Hetmanate of the XVII–XVIII centuries is studied. The works of famous Ukrainian scientists that have studied the formation of the Cossack state in the XVI–XVII centuries including social divisions that formed the prototype of Znachkove Comrade are analyzed. Publications of researchers who studied the history of various ranks of Neuryadova Starshyna of the XVII–XVIII centuries separately or investigated certain aspects are studied. The contribution of each historian in studies of the various problems of functioning of Znachkove Military Society and ranks of the Neuryadova Starshyna of the XVIII century is estimated. There are special contributions of V. Kryvosheya, V. Panashenko, O. Repan, V. Gorobets, S. Pavlenko.

Keywords: Neuryadova Starshyna, Significant Military Society, Bunchukove Comrade, Znachkove Comrade, Military Comrade, historiography, the Cossack Hetmanate

Постановка проблеми. Історія козацької старшини та її невід'ємної складової – неурядової старшини – залишається актуальною протягом десятиліть української незалежності. Сучасні українські історики багато уваги приділили вивченню різноманітних аспектів історії козацької старшини на урядах, залишаючи поза увагою велику групу неурядових. Вивчення історії останніх спонукає до ознайомлення зі станом дослідження тих чи інших проблем значного товариства в сучасній українській історіографії.

Аналіз актуальних досліджень. Враховуючи специфіку публікації можемо коротко зауважити, що побіжні огляди історіографії неурядової старшини містяться у

дослідженнях В. Кривошеї [13;16;18], О. Горяги [11].

Мета статті з'ясувати місце проблем історії неурядової старшини у працях сучасних українських істориків.

Виклад основного матеріалу. Зупинимось на історичних працях, у яких безпосередньо досліджувалася історія неурядової старшини чи деякі окремі, пов'язані з темою аспекти. Вагомим внеском у дослідження історії неурядової старшини стали розвідки В. Панашенко [34–40]. Увага дослідниці прикута до соціальної історії, зокрема, до історії чинів неурядової старшини XVIII ст. В. Панашенко вказувала на початок XVIII ст. як на час виділення бунчукового товариства із середовища знач-

ного військового. Пояснювала, що чин був запроваджений І. Мазепою, хоча, вагаючись, інколи суперечила сама собі [35, с. 292, 304; 36, с. 57]. Складно погодитися з її думкою, що більшість значного військового товариства поповнила з появою чину ряди бунчукового товариства. При існуючій у полках кількості значного товариства це було неможливо, адже традиція обмежувала кількість бунчукових товаришів. Вона вірно вказала на соціальну неоднорідність серед бунчукових, здійснила порівняльний аналіз володінь козацької старшини Чернігівського полку на час Генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр., показавши маєткові комплекси бунчукових товаришів. Авторка дійшла висновку, що «основна частина приватновласницьких маєтностей у Лівобережній Україні (крім Гадяцького полку) належала бунчуковим товаришам» [35, с. 295–296; 40, с. 580]. Та ця думка вимагає документально-підкріплення та іншої методології обробки матеріалу. Адже при запропонованому підході складно визначити, здобуті ці маєтності предками товариша на урядах чи багатство є власним його здобутком. Та й наведена вибірка не зовсім репрезентативна.

В. Панащенко цікавилася службовими дорученнями всіх чинів неурядової старшини, особливо бунчукового товариства [35, с. 292-293]. Проте хибно вказала на платню бунчуковим за службу у вигляді 200 дворів та 60 крб. Всі джерела підтверджують, що служба неурядової старшини ніколи не оплачувалася. Сукупно дослідницею вирізнено 15 доручень бунчукових товаришів, і майже всі вони виділялися раніше Л. Окіншевичем. Аналізуючи категорію «військовий товариш», В. Панащенко ототожнила товаришів початку XVIII ст. з товаришами середини століття. У такий спосіб у дослідженні випало близько 50 років, впродовж яких відбувалися важливі трансформації неурядової старшини. При аналізі службового навантаження військових товаришів другої половини XVIII ст. В. Панащенко виділила 20 доручень. Дослідниця обтічно вказувала, що значкове товариство виділилося у відособлений прошарок в кінці XVII – на початку XVIII

ст. [38, с. 408; 39]. На прикладі списку значкових Полтавського полку за 1736 р. виділила 10 видів доручень [35, с. 314]. Великою заслугою В. Панащенко в дослідженні історії неурядової старшини є розширення джерельної бази у вигляді публікацій списків товариства різних років.

Новою сторінкою в історіографії неурядової старшини стали розвідки відомого історика В. Кривошеї [13–24]. Маючи основною сферою наукового зацікавлення історію та генеалогію козацької старшини, дослідник у всіх працях застосовував трудомістку методу, що базувалася на встановленні персонального складу урядників. Такий підхід дозволив йому нагромадити персональні дані про старшину, відставлену з певних урядів. Саме до неї В. Кривошея вперше застосував термін «неурядова старшина» [22, с. 19, 234]. Значне товариство вважав своєрідним резервом урядників. На його думку, відставлені від попередніх урядів значні товариші (мінімум сотника чи отамана полкового міста) мали вагомий вплив на прийняття рішень і могли повернутися на уряд [16, с. 59-60; 22, с. 14].

У передмові до видання присяги в Переяславі 1654 р. В. Кривошея, локалізуючи «козаків» Переяславського полку в сотнях та визначивши частину з них як колишніх урядників високого рангу дійшов висновку, що це військо товариства полку [41, с. 14]. Частину із названого на ім'я та по батькові товариства дослідник ідентифікував [41, с. 12-13]. Дослідник, не вказуючи точно час появи чинів неурядової старшини, відмітив, що гетьмани (насамперед, І. Скоропадський) замінюють значне військо товариства бунчуковим, військовим і значковим [16, с. 59]. Тобто про військових товаришів дослідник згадує як про чин, що існував одразу поруч із бунчуковими і значковими: «Колишні значні військові товариші ... залежно від ласки гетьмана отримували чин бунчукового, військового чи значкового товариша» [16, с. 59].

Кожна із праць історика є документально насиченим джерелом з історії козацької старшини, відповідно й неурядової у тому числі. Особливим прикладом цього є

останні дослідження В. Кривошеї з історії та генеалогії козацької старшини Чернігівського та Полтавського полків [14;15;23;24]. В них містяться вибірки основних типів тодішньої власності (грунти, млини, винокурні, шинки) всіх чинів неурядової старшини цих полків.

Особливим внеском В. Кривошеї у вивчення історії неурядової старшини стало започаткування ним процесу встановлення її персонального складу. Перші результати було опубліковано у спільному дослідженні В. Кривошеї, автора цієї статті та О. Кривошеї, що вийшло трьома частинами у 2008 р. [19–21]. За рік потому було видано доопрацьоване об'єднане довідкове видання в тому ж авторському колективі [18]. У 2010 р. В. Кривошея опублікував енциклопедію персонального складу козацької старшини [17].

Досліджуючи історію російсько-турецької війни 30-х років XVIII ст., історик О. Репан розглядав такі категорії неурядової старшини, як бунчукове й значкове товариство. Складно погодитися з використанням дослідником для поєднання чинів неурядової старшини в 30-х роках XVIII ст. терміну «значне військове товариство» [45, с. 57]. У той період російська влада намагалася завершити юридичне визначення не значного військового товариства, а конкретно бунчукових і значкових товаришів, про що чітко говорять документи. О. Репан розглянув військову службу товариства та опублікував списки різних років [45, с. 57–72, 134; 42–44]. У своїх працях дослідник вірно звернув увагу на активний процес юридичного закріплення належності до товариства у вигляді отримання універсалів на чин, а також на економічне забезпечення служби з маєтків, точно зауваживши, що обсяг служби не залежав від розміру маєтку. Історик визначив основні військові доручення бунчукових протягом кампанії та відмітив умовність роз'єднання військових і цивільних функцій неурядової старшини, адже багато цивільних доручень насправді обслуговували військо (зокрема закупівля волів і провіанту для армії) [45, с. 60–64]. О. Репан розглядав службу значкового товариства в період російсько-турецької війни (1735–

1739) [45, с. 66–69]. Основну увагу історик приділив військовим дорученням, описавши 16 завдань значкових.

Зацікавленість добою гетьмана І. Мазепи та непересічною особистістю цього гетьмана привела дослідника С. Павленка до вивчення його найближчого оточення [31–33]. Він звернув увагу на появу в 60-х роках XVII ст. старшин, яких позначали терміном «значний військовий товариш». У характеристиці цієї групи дослідник підкреслив, що товариші були кадровим резервом на уряди, почесне звання отримували відставники з полкових і генеральних посад, і цим зберігали свої земельні та майнові привілеї. Зауважив їх участь у старшинських з'їздах, значне збільшення кількості товариства за гетьманування І. Мазепи, виконання ними військових, дипломатичних та адміністративних завдань [33, с. 154–155]. Складно згодитися з думкою С. Павленка про підпорядкованість всіх значних військових товаришів безпосередньо гетьману. Вивчення цього питання доводить підпорядкованість не лише полкових товаришів, а й частини військових товаришів / значних військових товаришів полковнику. Лише частина товариства в XVII ст. особливими універсалами підпорядковувалася гетьману. Зауваживши в документах терміни «значний військовий товариш полку» та «значний військовий товариш сотні», С. Павленко відніс таких товаришів до допоміжної команди відповідно полковника й сотника. Ці терміни не піддаються такій однозначній прив'язці до полкового чи сотенного рівнів і мають розглядатися шляхом з'ясування еволюції звань та статусу їх носіїв через призму детальних, поетапних хронологічних змін. Необхідно відмітити вірне спостереження дослідника про незначне поширення чину бунчукового товариша до 1709 р. та витіснення ним значних військових товаришів лише при наступних гетьманах [33, с. 156]. С. Павленко є автором нарисів про частину значних військових товаришів з найближчого оточення І. Мазепи. Він також став упорядником кількох збірок документів часів гетьманування Мазепи, до яких ввійшли, крім оригіналів, передруки рідкісних документів [6; 12].

Дослідник історії України XVII–XVIII ст. В. Горобець вивчає різні аспекти розвитку влади й соціуму Гетьманату. Кілька останніх праць історика засвідчують його інтерес до проблем історії неурядової старшини [7-10]. Варто зауважити, що на позначення значного товариства XVII ст. та чинів XVIII ст. (бунчукових, військових і значкових товаришів) учений обрав інший термін – безурядова старшина. Він не дає його визначення й не обґрунтовує переваги. Ні одне з досліджень В. Горобця не присвячено окремо неурядовій старшині, проте характеризуючи загальні процеси, наприклад, посилення проявів непотизму в старшинському середовищі, дослідник проаналізував проблему на прикладах неурядової старшини. За основу історик обрав відомий реєстр 1751 р., що містить дані про походження товариства, і провів цінні цифрові обрахунки [8, с. 58–61]. Складно згодитися з уживанням ученим щодо неурядової старшини терміну «не-службова гілка провідної соціополітичної верстви...» [8, с. 65]. Неурядова старшина протягом свого існування виконувала численні військові й цивільні службові функції.

Досліджуючи систему влади на полковому рівні, В. Горобець взяв за приклад Полтавський полк і проаналізував ревізії 1719, 1721 і 1732 рр. До полкового рівня соціального дисциплінування дослідник відніс значне товариство й першим при цьому охарактеризував бунчукових товаришів [7, с. 155], тоді як бунчукові товариші ніколи не підлягали полковому рівню влади й могли лише проживати, мати маєтності та фіксуватися на території певного полку. В. Горобець пише, що категорію бунчукових товаришів Полтавському полку вперше показує перепис 1732 р. і називає трьох представників [7, с. 155-156]. Відомо, що бунчукове товариство з'явилося одночасно в дев'яти полках (крім Миргородського) в часи І. Скоропадського.

Одного разу В. Горобець вжив термін «неурядові», позначивши ним рядових козаків сотні [7, с. 157]. В такий спосіб він розвів у ревізії 1732 р. в об'єднаному списку сотенних урядників і рядових козаків сотні.

Важливі ідеї В. Горобця, дотичні до історії неурядової старшини, зустрічаємо в розділі про судочинство Гетьманщини, що розглядалося автором на основі актів полтавського городского суду XVII ст. Аналізуючи склад полкового суду, історик зауважив серед присутніх на розглядах групу «зацних людей» і вірно відмітив, що це колишні урядники, що раніше виступали ролі суддів [7, с. 244]. Проте розвивати цю думку не став. Зібраний нами в актах полтавського, стародубського та інших городових урядів матеріал засвідчив, що всі подібні «зацні» належали до певного рангу неурядової старшини й виконували одну із основних службових функцій – судову.

Описуючи полтавських державців, учений зауважив серед найбагатших груп значне військово товариство й старшинських вдів (1719 р.). При цьому вивів у окрему групу «відставних старшин» і цим штучно розділив неурядову старшину [7, с. 175–176]. Загалом останні дослідження В. Горобця засвідчують зростання зацікавленості темою відомих українських істориків.

Історик Д. Вирський, коротко характеризуючи суспільну організацію Гетьманщини, вірно зауважив зв'язок між бунчуковими товаришами й товариством в оточенні гетьмана, назване ним «гетьманським (генеральним) куренем часів Козацької революції». Вказав на виділення трьох категорій в середині XVIII ст., відмітив «реліктовість» групи військових товаришів, наближених до бунчукових товаришів [5, с. 349]. Складно згодитися з тезами дослідника про зв'язок бунчукових товаришів з «бунчужними» чи «хорунжими» та стосовно існування в середині XVIII ст. формальної організації «Значне військово товариство».

До вивчення історії неурядової старшини почали активно долучатися юристи [11; 28]. На увагу заслуговує дослідження О. Горяги. Розглядаючи у дисертації соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст., вона присвятила окремі розділи неурядовій старшині. Аналізуючи проблему, дослідниця збрала й підсумувала напрацювання з цього питання українських

істориків різних періодів [11, с. 57]. Важливим її внеском вважаємо спробу дослідити службове навантаження різних чинів неурядової старшини, щоправда вона не розділила службові обов'язки різних розрядів неурядової старшини [11, с. 120–132]. Без вибірки доручень конкретного чину товариства складно узагальнити картину служби кожної категорії неурядової старшини.

Окремо варто виділити історіографію питання про походження інституту «товариства», точніше, про впливи на його становлення традицій, що існували до 1648 р. Період становлення козацького стану досліджено у працях сучасних українських істориків Н. Яковенко [53], С. Леп'явка [25–27], В. Щербака [51; 52], П. Саса [47–49], В. Брехуненка [1], О. Сокирка [50] та інших. У роботах історики розглядали проблеми організаційної структури польського й козацького війська, їх взаємовпливи. Аналізували питання формування та еволюції козацького стану із залученням широкої документальної основи.

Дослідник історії старшини слобідських полків В. Маслійчук відмічав подібність значкових товаришів Гетьманщини й підпрапорних товаришів слобідських полків [29]. Історик зазначив, що в слобідських полках від рядових козаків відділився прошарок «знатного товариства», «військових товаришів», який поступово еволюціонував до інституту «підпрапорних» товаришів, а його юридичне оформлення відбулося у 1714 р. [29, с. 100, 176–181].

ЛІТЕРАТУРА

1. Брехуненко, В. *Козаки на степовому кордоні Європи : типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст.* / В. Брехуненко. – К. : ЗАТ «Віпол», 2011 – 503 с.
2. Васильєва, О. *Гетьманські дворяни й слуги наприкінці XVII – у першій третині XVIII ст. : порівняльний аналіз* / О. Васильєва // *Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць.* – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 44–49.
3. Васильєва, О. *Господарі Батурицького замку та гетьманського двору* / О. Васильєва // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету.* – Рівне: РДГУ, 2011. – Вип. 22. – С. 17–21.

Групі підпрапорних присвятив невеликий, але важливий підрозділ. Тему «знатних товаришів», попередників підпрапорних, дослідник окремо не простежував, лише висловив кілька зауваг [29, с. 81, 99–100].

Привертають увагу матеріали, що містяться в публікаціях дослідниці історії гетьманського двору Лівобережної України у 1663–1734 рр. О. Васильєвої [2–4]. Авторка в своїх статтях та дисертації досліджувала чини гетьманського двору, відмічала, що колишні дворяни І. Мазепи мали в 1726 р. чин бунчукового товариша. О. Васильєва часто зауважувала стосовно чинів гетьманського двору одночасне звання значного товариша чи військового товариша. Підійшовши з боку двірських чинів і посад, вона побачила лише частину загальної картини. Адже звання значних товаришів військових дозволяло обіймати різні посади, а посади в свою чергу забезпечували звання й наступну кар'єру. Написані на документальному матеріалі роботи О. Васильєвої насичені фактами про персоналії.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У сучасній українській історіографії комплексно проблема не досліджувалася. Проте необхідно відмітити зростання протягом останніх років інтересу вчених до історії неурядової старшини. Внесок кожного, хто розглядав ті чи інші аспекти історії неурядової старшини, цінний не лише поважними здобутками, а й тими суперечностями, що стимулюють появу питань і пошуків відповідей на них у дослідників наступних поколінь.

4. Васильєва, О. *Особовий склад гетьманського двору : (1670-1730 рр.)* / О. Васильєва // *Запорозька Січ і українське козацтво : зб. наук. праць / ред. колегія: В. В. Кривошея (голова).* – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 108–121.
5. Вирський, Д. С. *«Українне місто» : Кременчук від заснування до року 1764-го* / Д. С. Вирський. – 2-ге вид., випр., доп. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 681 с.
6. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах* / упор. С. Павленко. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1054 с.
7. Горобець, В. *Влада та соціум Гетьманату : дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України : монографія* / В. Горобець. – К. : Інститут історії України, 2009. – 271 с.

8. Горобець, В. М. Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 51–66.
9. Горобець, В. Присмерк Гетьманщини : Україна в роки реформ Петра I / В. Горобець. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. – 321 с.
10. Горобець, В. Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату : (за матеріалами ревізії Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.) / В. Горобець // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 49–67.
11. Горяга, О. Соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 : “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / Горяга Оксана Вікторівна ; Одеська юридична академія. – Одеса, 2009. – 241 арк.
12. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упор. С. О. Павленко. – К. : ВД “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 1144 с.
13. Кривошея, В. В. Персональний склад та генеалогія української козацької старшини (1648–1782 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Кривошея Володимир Володимирович ; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2005. – 938 арк.
14. Кривошея, В. Українське козацтво в національній пам'яті : Чернігівський полк : монографія : в 2 т. / В. Кривошея. – К. : ДП «Пріоритети», 2012. – Т. I. – 516 с.
15. Кривошея, В. Українське козацтво в національній пам'яті. : Чернігівський полк : монографія : в 2 т./ В. Кривошея. – К. : ДП «Пріоритети», 2012.–Т. 2.–508 с.
16. Кривошея, В. В. Козацька еліта Гетьманщини : [монографія] / В. В. Кривошея. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
17. Кривошея, В. В. Козацька старшина Гетьманщини : енциклопедія / В. В. Кривошея. – К. : Стило, 2010. – 792 с.
18. Кривошея, В. В. Неурядова старшина Гетьманщини / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К. : Стило, 2009. – 432 с.
19. Кривошея, В. В. Українська козацька старшина / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К. : Стило, 2008. – Ч. 3, кн. 1 : Значне військове товариство. Бунчукове товариство. – 154 с.
20. Кривошея, В. В. Українська козацька старшина / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К. : Стило, 2008. – Ч. 3, кн. 2 : Військове товариство. – 126 с.
21. Кривошея, В. В. Українська козацька старшина / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К. : Стило, 2008. – Ч. 3, кн. 3 : Значкове товариство. – 170 с.
22. Кривошея, В. Національна еліта Гетьманщини : (персональний склад та генеалогія : 1648–1782 рр.) / В. Кривошея. – К. : ІПіЕНД НАНУ, 1998. – Ч. 1.– 269 с.
23. Кривошея, В. Українське козацтво в національній пам'яті : Полтавський полк : монографія : в 2 т. / В. Кривошея. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2014. – Т. I. – 504 с.
24. Кривошея, В. Українське козацтво в національній пам'яті : Полтавський полк : монографія : в 2 т. / В. Кривошея. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2014. – Т. II. – 496 с.
25. Леп'яко, С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні : [монографія] / С. Леп'яко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – 286 с.
26. Леп'яко, С. Українське козацтво на державній службі : (початковий період) / С. Леп'яко // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 57–62.
27. Леп'яко, С. Українське козацтво у міжнародних відносинах : (1561–1591) / С. Леп'яко ; НАН України, Ін-т історії України. – Чернігів : Сіверянська думка, 1999. – 216 с.
28. Мартянова, С. М. Правовий статус суддів Війська Запорозького козацько-гетьманської доби : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 : “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / Мартянова Світлана Мирославівна ; Львівський ун-т внутрішніх справ. – Львів, 2011. – 208 арк. : рис., табл.
29. Маслійчук, В. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. : дослідження / Володимир Маслійчук ; Ін-т сусп. дослідж., Харківське іст.-філол. т-во. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2009. – 356 с. – Бібліогр.: с. 287–309.
30. Окініевич, Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окініевич // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Мюнхен : Заграда, 1948. – Т. CLVII : Праці Історико-Філологічної Секції. – 223 с.
31. Павленко, С. Іван Мазепа / С. Павленко. – К. : Альтернатива, 2003. – 415 с.
32. Павленко, С. Міф про Мазепу / С. Павленко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1997. – 245 с.
33. Павленко, С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники і прибічники [монографія]/С. Павленко. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2004. – 602 с.
34. Панашенко, В. Бунчукові товариші / В. Панашенко // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 24–40.
35. Панашенко, В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині / В. Панашенко // Істину встановлює історія : зб. на пошану Ф. П. Шевченка / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2004. – Т. 2 : Наукові студії. – С. 291–347.
36. Панашенко, В. В. Соціальна еліта Гетьманщини : (друга половина XVII – XVIII ст.) / В. Панашенко. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995.– 212 с.
37. Панашенко, В. Військові товариші / В. Панашенко // Київська старовина. – 1998. – № 3. – С. 166–174.
38. Панашенко, В. Знатне військове товариство Гетьманщини // Україна в Центральній-Східній Європі. – 2000. – № 1. – С. 397–418.

39. Панащенко, В. *Значкові товариші* / В. Панащенко // *Київська старовина*. – 1999. – № 4. – С. 126–141.
40. Панащенко, В. *Козацька старшина і знатні військові товариші* / В. Панащенко // *Україна – козацька держава*. – К., 2004. – С. 578–581.
41. *Переяслав : 1654.* / упор. В. В. Кривошея, С. М. Горобець, Б. О. Вакка. – К. : Пріоритети, 2012. – 148 с.
42. Репан, О. А. *Бунчукове товариство у 1735–1739 роках* / О. А. Репан // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2001. – С. 37–38.
43. Репан, О. А. *Значкове товариство у 1735–1739 рр.* / О. А. Репан // *Гуманітарний журнал*. – 2000. – № 2. – С. 33–39.
44. Репан, О. А. *Старшинський реєстр 1736 року* / О. А. Репан // *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. – Дніпропетровськ : Генеза, 2001. – Вип. 2. – С. 548–553.
45. Репан, О. *Іржа на лезі : лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років* / О. Репан. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. – 195 с.
46. *Российский государственный архив древних актов в г. Москва (РГАДА)*. – Ф.248. – Дело 8250. – 881 л.
47. Сас, П. М. *Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути : (1617–1618 рр.)* / П. М. Сас. – Біла Церква : Вид. О. В. Пионківський, 2010. – 512 с.
48. Сас, П. М. *Політична культура українського суспільства : (кінець XVI – перша половина XVII ст.)* / П. М. Сас. – К. : Либідь, 1998. – 295 с.
49. Сас, П. *Ціннісні орієнтації Запорозького козацтва до Визвольної війни: «права», «свободи», «вольності»* / П. Сас // *Національно-Визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво* / П. Сас. – К. : Генеза, 1998. – С. 46–52.
50. Сокирко, О. *Лицарі другого сорту : наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр.* : наукове видання / О. Сокирко. – К. : Темпора, 2006. – 280 с. : іл.
51. Щербак, В. *Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI – першої половини XVII ст.* / В. Щербак // *Істину встановлює суд історії : зб. на пошану Ф. П. Шевченка* / НАН України, Інститут історії України. – К., 2004. – Т. 2. – С. 183–193.
52. Щербак, В. *Українське козацтво: формування соціального стану : друга половина XV – середина XVII ст.* / В. Щербак. – К. : ВД «КМ АCADEMIA», 2000. – 295 с.
53. Яковенко, Н. *Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття : Волинь і Центральна Україна* / Н. Яковенко. – Вид. 2-е. – К. : Критика, 2008. – 469 с. : іл.